

ભારતની વિશ્વને અજોડ ભેટ એટલે સંસ્કૃત

આજથી પાંચ હજાર વર્ષ કે તેના પહેલાં સંસ્કૃત ભાષાની રચના થઈ હશે ત્યારે પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કે કાગળની શોધ પણ નહોતી થઈ એ સમયે ઝાડની છાલ કે પથ્થરો પર લખીને સાહિત્ય સાચવી રાખવાની પ્રથા હતી. આમ છતાં આપણા પૂર્વજોએ, ઋષિમુનિઓએ એ ભાષાને સુદૃઢ બનાવવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે નમસ્કારને પાત્ર છે. એ સમયે પાણિનિ અને અમરસિંહ દ્વારા વ્યાકરણ અને શબ્દભંડોળ ઊભાં કરવા જે સૂત્રોની રચના કરાઈ છે, જે આજે પણ એટલાં જ પ્રસ્તુત છે. સંસ્કૃત પરથી ઊતરી આવેલી ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી કે દક્ષિણ ભારતની અમુક ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃત છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ વિશ્વની પ્રાચીન ભાષા લેટિનનું મૂળ પણ સંસ્કૃતમાં દેખાય છે. આજની યુવા પેઢીને જો સંસ્કૃત તરફ વાળવી હશે તો તેને ગમતું પોકિંગ કરવું પડશે અને તે પોકિંગની અંદર સંસ્કૃત જેવી ઉત્કૃષ્ટ ભાષા તો છે જ. આપણે કાયમ કહીએ છીએ કે સંસ્કૃત મહાન ભાષા છે, અંગ્રેજી કંગાળ છે, પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે સંસ્કૃત શીખવા માટે પણ સારું અંગ્રેજી આવડવું જરૂરી છે.

જ્યારે આજની પેઢીને આપણે એમ કહીશું કે સંસ્કૃત એ મહાન ભાષા છે, પરંતુ કઈ રીતે મહાન છે? તેનો તેમને તર્ક સાથે જવાબ આપવો પડશે. ખાલી બોલ્યા કરીશું કે સંસ્કૃત મહાન છે - મહાન છે, પણ તેઓ કહેશે કે શું મહાન છે? એ સાબિત કરો. આપણે ખાલી અંગ્રેજી ભાષાને વખોડ્યા કરીશું તે નહીં ચાલે. તેમને સાબિત કરી આપવું પડશે કે સંસ્કૃત કઈ રીતે મહાન છે. આ પુસ્તકનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે આજની યુવા પેઢીને આપણે સંસ્કૃતની ભવ્યતાનું દર્શન કરાવવું છે. સંસ્કૃત એ મારા અભ્યાસનો વિષય નથી. વ્યવસાયે ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ છું, પરંતુ સંસ્કૃત એ મારા શોખનો વિષય છે. જેમ ચાર-પાંચ વર્ષનું બાળક તેની માનું વર્ણન કરે એમ આટલી પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાની મહાનતા સાબિત કરવાનો મારો નાનકડો પ્રયાસ છે. ભાષાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાની એટલી મહાનતા છે કે જેમ હિમાલયની તળેટીમાં ઊભેલો માણસ હિમાલયના ઉત્તુંગ શિખરનું વર્ણન કરે તેવી મારી સ્થિતિ છે.

જે સમાજની રહેણીકરણી ઉત્કૃષ્ટ હોય છે તે સમાજને આપણે સંસ્કૃત સમાજ કહીએ છીએ. આવો સમાજ જે ભાષા બોલતો હતો એ ભાષાને સંસ્કૃત કહેવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ ભાષા તેના ભૌગોલિક વિસ્તાર પર આધારિત હોય છે, જેમ કે જર્મનીની જર્મન, ફ્રાન્સની ફ્રેન્ચ, ડચની ડેનિશ, પોલેન્ડની પોલિશ, ઇટલીની ઇટાલિયન એમ જ આપણે ત્યાં ગુજરાતની ગુજરાતી, પંજાબની પંજાબી, તામિલનાડુની તમિલ. જ્યારે સંસ્કૃત એ કોઈ વિસ્તાર આધારિત ભાષા નથી, પરંતુ શ્રેષ્ઠ જીવન જીવતા લોકોની જે ભાષા હતી તેને સંસ્કૃત

કહેતા હતા. હજારો વર્ષ પહેલાં પાણિનિએ સંસ્કૃત વ્યાકરણ આપ્યું તે એટલું પરફેક્ટ આપ્યું છે કે જાણીતા ભાષાવિદ લિયોનાર્ડ બ્લુમ્ફોર્ડે તેમના ખૂબ જ જાણીતા પુસ્તક ‘ધ લેન્ગવેજ’ પુસ્તકમાં પાણિનિના સંસ્કૃત વ્યાકરણને ‘One of the greatest monuments of human intelligence’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

સંસ્કૃતની વાતમાં ઇતિહાસ એટલે લાવવો પડ્યો કે સંસ્કૃત ભાષા પોતે પણ આજે ઇતિહાસ થવા જઈ રહી છે. એટલે જ તેની પાછળનાં જવાબદાર કારણોનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી થઈ પડે છે. કારણ ખબર હશે તો એ કારણોને દૂર કરવાનો પ્રયાસ થશે.

સંસ્કૃતની દરેક વાતો વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો પર આધારિત હતી. તોડ-જોડનાં ગતકડાં નહોતાં. કોઈ પાસેથી ઉછીના લીધેલા શબ્દો નહોતા. તેનું પોતાનું શબ્દભંડોળ અપાર હતું, ભવ્ય હતું. ખૂબ જ સૂક્ષ્મસ્તર (માઈક્રોલેવલ) પર શબ્દોની ઉત્પત્તિ અને રચના થયેલી હતી.

૨૦૦ વર્ષની ગુલામી પછી આપણે બાહ્ય રીતે તો આઝાદ થઈ ગયા છીએ, પણ માનસિક ગુલામી તો હજુ પણ એમ જ અકબંધ છે. તેનો અહેસાસ પણ નથી અને અફસોસ પણ નથી. આનાથી મોટી વિડંબના બીજી શું હોય? પરંતુ તેમાં વાંક ફક્ત આજની યુવા પેઢીનો નથી. તેની બુદ્ધિને હલાવે, તેની બુદ્ધિમાં ઊતરે એમ આપણે રાંધતા જ નથી - પીરસતા જ નથી એટલે તે જમતી જ નથી.

આપણું સાહિત્ય કે આપણા સાહિત્યકારો કેટલા શ્રીમંત હતા એ તો આપણે આગળનાં પ્રકરણોમાં સંસ્કૃતની કાબુલી દ્રાક્ષ જેવા એક એક શ્લોક જાણીશું ને માણીશું ત્યારે જ આપણને ખબર પડશે કે આપણે ક્યાં હતા ને ક્યાં આવી ગયા! અંગ્રેજોએ વિશ્વ પર રાજ કર્યું આથી અહંકારમાં તેઓએ બીજાની ઉપર પોતાની સંસ્કૃતિ ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બીજાની સારી વાત ઉપાડવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, જેના પરિણામે ભારત જેવા દેશમાં ભવ્ય સંસ્કૃત વારસો હતો તે તેમણે ઉપાડ્યો નહીં, પરંતુ તેને અવગણ્યો. તેની ભવ્યતાને વિકસાવવાને બદલે તેને નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આમ છતાં આપણા જેવું વૈવિધ્યસભર સાહિત્ય એ લોકો અંગ્રેજીમાં નથી પીરસી શક્યા. અંગ્રેજીમાં ઉત્તમ સાહિત્ય નથી એમ નથી કહેવાનું. શેક્સપિયર, રસેલ, બર્નાર્ડ શૉ, વર્ડ્સ્વર્થ વગેરે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકારો થઈ ગયા છે, પરંતુ સંસ્કૃતે વિશ્વને જે આપ્યું છે તેવું ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય વિશ્વની અન્ય કોઈ ભાષા નથી આપી શકી.

હમણાં જ થોડા સમય પહેલાં 7 ડિસેમ્બર 2019માં, લિથુઆનિયાએ બાલ્ટિક દેશોને ભારતની નજીક લાવવા માટે હિન્દીમાં લિથુઆનિયાનો ઇતિહાસ પ્રકાશિત કર્યો છે. ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ફૉર કલ્ચરલ રિલેશન્સ (ICCR)ના સહયોગથી તેના દૂતાવાસ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા આ પુસ્તક એક કાર્યક્રમમાં લૉન્ચ કરવામાં આવ્યું હતું. લિથુઆનિયાના વિદેશસચિવ, લેમોનાસ તલત-કેલ્પસા, જેઓ ખાસ કરીને વિલ્નિયસથી આ કાર્યક્રમ માટે આવ્યા હતા. આ સાથે તેમણે લિથુનિયન-લેટિન ભાષામાં સામ્યતા ધરાવતા હજારો શબ્દોની એક ડિક્શનરી ભેટ ધરી. લિથુનિયન-લેટિન ભાષામાં સંસ્કૃત જેવા જ ઘણા બધા શબ્દો છે. દાખલા તરીકે સપના અને દષ્ટિકોણ માટે ‘Sapnas’ ‘સપના’; અથવા આગ-અગ્નિ માટે ‘Ugnis’ આવા અનેક સામ્યતા

ધરાવતા શબ્દો તેમાં રજૂ કર્યા છે (પ્રકરણને અંતે થોડા શબ્દોની યાદી રજૂ કરી છે). વાઈસ પ્રેસિડન્ટ શ્રી વૈકૈયા નાયડુને આ ખાસ પ્રકાશિત સંસ્કૃત-લિથુનિયન શબ્દકોશ પણ એ સમયે રજૂ કર્યો હતો.

યુરોપની પ્રાચીન ભાષાઓમાં લિથેનિયમ-લૅટિન ભાષાની આગવી ગણના થાય છે. એક અભ્યાસ મુજબ ગ્રીક, રોમન અને અંગ્રેજી પણ લિથેનિયમ ભાષા પરથી ઊતરી આવી છે એમ કહેવાય છે, જ્યારે આ લૅટિન ભાષા સંસ્કૃત પરથી ઊતરી આવી હોય એવું લાગે છે. તેના ઘણા બધા શબ્દોની સામ્યતા પરથી એ સાબિત થાય છે. એક પ્રશ્ન એ પણ ઉદ્ભવે કે આ ભાષા યુરોપ પહોંચી કેવી રીતે હશે? તેની પાછળ પણ અભ્યાસ કરતાં એવું લાગે કે ભારતીય સંસ્કૃતિએ આધ્યાત્મિક ઊંચાઈ અને સાથોસાથ ભૌતિક સમૃદ્ધિની ઊંચાઈ પણ એટલી જ સિદ્ધ કરેલી. આથી ભારતીય લોકો સમૃદ્ધ અને વેદ-ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખનારો વર્ગ હતો, પરંતુ જે રીતે દરેક સમાજમાં, રાષ્ટ્રમાં અમુક વર્ગ તો એવો હોય જ કે જેને સમૃદ્ધિ જ વધારે પસંદ હોય છે. તેને પાપ-પુણ્ય, ઈશ્વર વગેરે વાતોમાં કોઈ રસ ન હોય. આવો જ એક વર્ગ ભારતમાં પણ હતો કે જેનો પ્રણેતા ચાર્વાક હતો. તેની વિચારધારા એવી હતી કે જીવન મળ્યું છે તો જલસા જ કરી લો, આવતીકાલ કોણે જોઈ છે? તે પુનર્જન્મ જેવી થિયરીમાં વિશ્વાસ નહોતો ધરાવતો.

યાવત જીવેત સુखं जीवेत, ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्
भस्मी भूतस्य देहस्य, पुनरागमन कुतः ।

જ્યાં સુધી જીવો છો ત્યાં સુધી સુખેથી જીવો
દેવું કરીને પણ ઘી પીવો.

આવી વિચારધારા ધરાવનારને એમ કહેતા કે ચાર્વાક વિચારધારાને અનુસરે છે. આવી વ્યક્તિઓને સમાજ કે ગામમાં માનની દૃષ્ટિએ લોકો ન જોતા. આ લોકો ખૂબ બુદ્ધિશાળી હતા તેમજ ભૌતિક સુખોના ખૂબ જ ચાહક હતા. પરિણામે સમૃદ્ધિ અને સૌંદર્યના પણ ચાહક રહ્યા. ભારતમાં જેઓ વેદ અને ઈશ્વરને માન્ય ન રાખે તેમને લોકોમાં ખાસ માન-સન્માન ન મળતું. એક પ્રબળ વિચારધારા એવી પણ ચર્ચામાં છે કે એ મુજબ ધીમે ધીમે આ લોકો યુરોપ તરફ જવા લાગ્યા, જ્યાં ફક્ત સમૃદ્ધિ અને સૌંદર્યનો જ વિચાર કરવાનો હતો. આર્યો યુરોપથી આવ્યા અને આપણને શીખવ્યું એ વિચારધારા આપણને અંગ્રેજોએ ભણાવી અને આપણે તેમણે ભણાવેલું બધું સાચું માની લીધું. બીજી વિચારધારા મુજબ ઊલટું થયેલું દેખાય છે. ધીમે ધીમે આ ચાર્વાક વિચારધારાના લોકો યુરોપમાં આપણી સંસ્કૃતિ, ભાષા, વિજ્ઞાન, ગણિત, કલા બધું જ સાથે લઈ ગયા. આજે પણ જે લોકો વર્ષો સુધી અમેરિકા રહે છે તેઓની સ્કિન એકદમ ફેર લાગે છે - ગોરા લાગે છે, કારણ કે ત્યાં તેમને સૂર્યપ્રકાશમાં ઓછું રહેવાનું હોય છે. આ જ રીતે ભારતથી ગયેલા લોકોની પણ સમય જતાં ત્વચા ત્યાંના વાતાવરણ મુજબ થઈ ગઈ. આપણે પાયથાગોરસના પ્રમેય કે ન્યુટનની મૂળ હસ્તપ્રત - ઓરિજિનલ લેખો વાંચ્યા નથી તેમ જ મૂળ હસ્તપ્રત - ઓરિજિનલ કઈ ભાષામાં હતા તે પણ ખબર નથી. શક્ય છે કે લૅટિન, ગ્રીક કે રોમનમાં પણ હોઈ શકે! અને સંસ્કૃત ભાષાના કયા શબ્દો, સિદ્ધાંતો તેમણે ચોરી લીધા હશે કે અપનાવી લીધા હશે એ આપણને ક્યાં ખબર છે? ડૉ. એન. જી. ડોંગરેએ તેમના પુસ્તક 'Physics in Ancient

India' પ્રાચીન ભારતમાં ભૌતિકશાસ્ત્રમાં 1લી સદીમાં લખેલાં વૈશેષિક સૂત્રો - પરના પ્રશાસપદ ભાષ્યમાં ઉલ્લેખિત વેગ સંસ્કાર velocity rites અને ન્યુટન દ્વારા 1675માં શોધાયેલા ગતિના નિયમો - laws of motionની તુલના કરી હતી. વૈશેષિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં, તેમણે ગતિ માટે કર્મ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે :

1. ઉત્ક્રેપણ (Upward motion)
2. અવક્રેપણ (Downward motion)
3. આકુચ્ચન (Motion due to the release of tensile stress)
4. પ્રસારણ (Shearing motion)
5. ગમન (General Type of motion)

આ જ રીતે આપણે જેને પાયથાગોરસ પ્રમેય કહીએ છીએ તે જ બૌદ્ધાયન પ્રમેય તરીકે આપણે ત્યાં ઓળખાતું હતું. બૌદ્ધાયનનું શુલ્બસૂત્ર. શુલ્બસૂત્રમાં સૌથી જૂનું માનવામાં આવે છે. આ શુલ્બસૂત્રની રચનાનો સમય પૂર્વે 1200થી 800 માનવામાં આવે છે. બૌદ્ધાયનનું સૂત્ર નીચે મુજબ છે :

**દીર્ઘ ચતુરશ્રસ્યાક્ષયારજુસ્તિર્યન્માનીપાશ્વર્માનીચયત
પૃથગ્ભૂતેકુરુસ્તદુભયમ્કરોતીતિક્ષેત્રજ્ઞાનં ॥**

દીર્ઘ ચતુરશ્ર - લંબચોરસના વિકર્ણનું મૂલ્ય એ આધારના વર્ગ (બાજુનું મૂલ્ય) અને ત્રિયંકુમાની - ત્રિકોણાકાર મૂલ્યના (લંબના) વર્ગનો સરવાળો છે. બૌદ્ધાયનના શુલ્બસૂત્ર આધુનિક સમયમાં 'પાયથાગોરસ' સૂત્ર તરીકે જાણીતું છે. પાયથાગોરસ ઈ. સ. પૂર્વે 535માં ઈજિપ્તની મુલાકાતે ગયા હતા. શક્ય છે કે પાયથાગોરસને ઈજિપ્તમાં શુલ્બસૂત્ર વિશે માહિતી મળી હોય!

આ વાતનું પ્રમાણ એટલે છે કે આપણે ત્યાં યજ્ઞો રામાયાણ અને મહાભારતકાળથી થાય છે, જે પાયથાગોરસના સમય કરતાં ઘણાં વર્ષો અગાઉ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. આ યજ્ઞવેદી જે તૈયાર થતી તે પણ ભૂમિતિ આધારિત હતી. આપણે ત્યાં જે સ્થાપત્યકલા છે તે મંદિરો આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે પણ ભૂમિતિ આધારિત છે. આવું જ આપણે ત્યાં ગણિત વિશે પણ છે. આપણે ૨૦૦ વર્ષની ગુલામી દરમિયાન અંગ્રેજોએ ભણાવેલો ઇતિહાસ જ ભણ્યા છીએ. કોઈ પણ શાસક ક્યારેય એવું કહે નહીં અને સ્વીકારે નહીં કે અમે ગુલામ દેશ પાસેથી શીખ્યા છીએ. આવું કહે તો નહીં, પણ તેઓ સતત એવું જ સાબિત કરે કે ગુલામોને અમે શીખવાડ્યું. ઉપરાંત ૨૦૦ વર્ષ સુધી આપણને આર્થિક રીતે ચૂસી લીધા, આપણાં ગુરુકુળો, આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ - આ બધાંનો નાશ કર્યો કે જેથી આવતાં ૨૦૦ વર્ષ સુધી આપણે ફરી ઊભા ન થઈ શકીએ. આઝાદી પછી પણ આપણે ત્યાં ઇંગ્લેન્ડથી ભણીને આવેલા બુદ્ધિજીવીઓ સામ્યવાદી વિચારોથી રંગાઈને આવ્યા અને તેઓએ જે અભ્યાસક્રમ ઘડ્યો એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ ખલાસ થાય તેવો જ ઘડ્યો અને તેવો જ આપણને ભણાવ્યો છે. હજુ પણ થોડું ઘણું ભણીએ જ છીએ. આ બધી વાતો આજે આપણને આશ્વાસન આપવા જેવી લાગે છે, પરંતુ હર્બટ

સ્પેન્સર એવું કહી ગયા કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય બગાડવું હોય તો તેમનો ઇતિહાસ બગાડી નાખો. આ પણ પાશ્ચાત્ય વિચારક જ હતો પરિણામે તેઓ આ વિચારધારાને જ અનુસરે. આ પુસ્તક માટે જ્યારે પાણિનિનું વ્યાકરણ જોયું કે અમરકોશ કે અન્ય અદ્ભુત સાહિત્યરચના જોઈ ત્યારે થયું કે આ ફક્ત કહેવા માટે આપણે મહાન હતા એમ નહીં, પણ ખરેખર આપણા પૂર્વજોની બુદ્ધિમત્તાની ટોચ કેટલી હશે એ ખબર પડે. જ્યારે એ સમયે તેઓ પાસે કાગળ કે કલમ પણ નહોતાં ત્યારે હજારો સૂત્રો અને લાખો શ્લોકોથી તેમણે ગણિત, વિજ્ઞાન, વાસ્તુશાસ્ત્ર, કલા, એન્જિનિયરિંગ, કાવ્ય, નાટક જેવા અદ્ભુત ગ્રંથો રચ્યા છે. આ પુસ્તકમાં તો તેમની એક ઝલક જ રજૂ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે.

‘નાસા’ના વૈજ્ઞાનિક રિક બ્રિગ્સ અમેરિકન સામયિક AI-આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સમાં લખે છે કે સંસ્કૃત ભાષા આપણી વચ્ચે હોય ત્યારે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સની કૉમ્પ્યુટર લેન્ગ્વેજ તરીકેની સરોટ ભાષાના સર્જન માટે મથામણો કરવી તે મિલેનિયમ પહેલાં એટલે કે વેદકાલીન ભારતમાં શોધાયેલા પૈડાની ફરી વખત શોધ કરવા બરાબર છે. એ જ રીતે જ્યારે ટોર્કિંગ કૉમ્પ્યુટરની વાત આવી ત્યારે કઈ ભાષા યોગ્ય? જો અંગ્રેજીમાં I know (આઈ નો) હું જાણું છું એમ બોલો ત્યારે કૉમ્પ્યુટર એમ સમજે કે I no (આઈ નો) ઉચ્ચારણ ‘નો’ થાય ને સ્પેલિંગ Know પણ થાય ને No પણ થાય. એ જ રીતે Our અને hourનું ઉચ્ચારણ ‘અવર’ સરખું જ થાય. આથી ટોર્કિંગ કૉમ્પ્યુટર મૂંઝાઈ જાય કે સાચો ઉચ્ચાર કયો? ખાસ કરીને આજે જ્યારે મોબાઈલ કે કૉમ્પ્યુટરમાં આપણે બોલીએ અને લખાઈ જાય એવી પદ્ધતિનો ઉપયોગ હવે ધીમે ધીમે રોજબરોજના વ્યવહારમાં વધતો જાય છે, ત્યારે આવતા ભવિષ્ય માટે આ વાત વિશેષ અસર કરે છે.

આથી જ સંસ્કૃત ભાષાની વર્ણમાળા એટલે કે કક્કો એ એકદમ વૈજ્ઞાનિક છે. કેટલા વિચાર પછી તેની રચના થઈ હશે એમ લાગે. સંસ્કૃતમાં ૪૮ મૂળાક્ષરો છે, જેમાં ૧૩ સ્વરો છે, ૩૩ વ્યંજનો છે એક અનુસ્વાર (અં) તથા એક વિસર્ગ (અઃ). આ ૩૩ વ્યંજનોમાં પણ ૨૫ સ્પર્શ વ્યંજનો છે અને ૮ ઈષત્ - ઈષત્ એટલે જરીક અમસ્તું કહીએ તે, જે ચાર-ચારનાં બે અલગ અલગ જૂથોમાં વહેંચાયેલા છે. ‘ખ’ બોલવા માટે ગળાના ઊંડાણમાંથી બોલવો પડે છે, જ્યારે ‘ય’ બોલતી વખતે સ્પર્શનો ખાસ આધાર નથી લેવો પડતો. જ્યારે છેલ્લો ‘હ’ ઉચ્ચારતી વખતે ઉચ્છ્વાસ કાઢવો પડે છે. વિશ્વમાં સંસ્કૃત એક જ એવી ભાષા છે કે જેની વર્ણમાળા/alphabet એટલે કક્કો કે તેના મૂળાક્ષરો આડેઘડ ગોઠવાયેલા નથી, પરંતુ ઉચ્ચારો મુજબ વૈજ્ઞાનિક રીતે વ્યવસ્થિત ક્રમબદ્ધ ગોઠવાયેલા છે. બીજાનું ચોરેલું કે ઉછીનું કે ઉધાર લીધેલી અંગ્રેજી ભાષાની જેમ ઉત્ક્રાંતિ પામેલું પણ નથી.

ખાસ વિશેષતા અથવા તો કલા કહો કે વિજ્ઞાન કહો તે તેના વ્યંજનોને લગતું છે, જે વિશ્વની એક પણ ભાષા પાસે નથી (ભારતમાં ઊતરી આવેલી અન્ય ભાષા, જેમ કે હિન્દી, ગુજરાતી કે મરાઠી વગેરે સિવાય).

આકૃતિ :

અલ્પપ્રાણ મહાપ્રાણ અલ્પપ્રાણ મહાપ્રાણ	
ક ખ ગ ઘ ઙ	કંઠ્ય
ચ છ જ ઝ ઞ	તાલવ્ય
ટ ઠ ડ ઢ ણ	મૂર્ધન્ય
ત થ દ ધ ન	દન્ત્ય
પ ફ બ ભ મ	ઓષ્ઠ્ય
ય ર લ વ	અન્તસ્થ
શ ષ સ હ	ઉષ્મ

વ્યંજન :

ક, ખ, ગ, ઘ અને ઙ - આ અક્ષરો કંઠ્ય છે એટલે કે ગળાના ભાગેથી - કંઠમાંથી બોલાય છે. 'ક' અને 'ગ' બોલવા માટે ઓછો પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને અલ્પપ્રાણ કહ્યા છે જ્યારે ખ અને ઘ બોલવા માટે થોડો વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને મહાપ્રાણ કહ્યા છે.

ચ, છ, જ અને ઝ એ તાલવ્ય એટલે કે જીભને તાળવાને અડાડ્યા પછી જ બોલી શકાય. તેમ જ ય અને જ એ બંને થોડા ઓછા પ્રયત્ને બોલાય છે માટે તેને અલ્પપ્રાણ કહ્યા છે, જ્યારે છ અને ઝ બોલવા માટે થોડો વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને મહાપ્રાણ કહ્યા છે.

ટ, ઠ, ડ, ઢ અને ણ - આ અક્ષરોને મૂર્ધન્ય કહ્યા છે. કંઠ્ય અને તાલવ્યના મિશ્રણથી આ અક્ષરો બોલાય છે માટે તેને મૂર્ધન્ય કહે છે. 'ટ' અને 'ડ' બોલવા માટે ઓછો પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને અલ્પપ્રાણ કહ્યા છે, જ્યારે 'ઠ' અને 'ઢ' બોલવા માટે થોડો વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને મહાપ્રાણ કહ્યા છે.

ત, થ, દ, ધ અને ન - આ અક્ષરોને દન્ત્ય કહ્યા છે એટલે કે આ અક્ષરોને બોલવા માટે આપણે જીભ દાંતે અડાડીને જ બોલવા પડે, તે વગર ન બોલી શકીએ અને બોલીએ તો તોતડાપણું લાગે. 'ત' અને 'દ' બોલવા માટે ઓછો પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને અલ્પપ્રાણ કહ્યા છે જ્યારે 'થ' અને 'ધ' બોલવા માટે થોડો વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને મહાપ્રાણ કહ્યા છે.

પ, ફ, બ, ભ અને મ - આ અક્ષરોને ઓષ્ઠ્ય કહ્યા છે એટલે કે આ અક્ષરોને બોલવા માટે આપણે બંને હોઠ ભેગા કરીને જ ઉચ્ચારણ કરવું પડે, તે વગર બોલી શકવું શક્ય જ નથી. 'પ' અને 'બ' બોલવા માટે ઓછો પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને અલ્પપ્રાણ કહ્યા છે, જ્યારે 'ફ' અને 'ભ' બોલવા માટે થોડો વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને મહાપ્રાણ કહ્યા છે.

ય, ર, લ અને વ - આ અક્ષરોને અંતસ્થ કહ્યા છે એટલે કે આ અક્ષરોને બોલવા માટે આપણે ગળાના અંત ભાગમાંથી ઉચ્ચારણ કરવું પડે છે. 'ય' અને 'લ' બોલવા માટે ઓછો પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને અલ્પપ્રાણ કહ્યા છે, જ્યારે 'ર' અને 'વ' બોલવા માટે થોડો વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને મહાપ્રાણ કહ્યા છે.

શ, ષ, સ અને હ - આ અક્ષરોને ઉષ્મ કહ્યા છે એટલે કે આ અક્ષરોને બોલીએ છીએ ત્યારે

તેની સાથે મુખમાંથી ઉખ્મા નીકળે છે, એટલે કે ઉખ્મ ઉચ્છ્વાસ સાથે બોલાય છે માટે તેને ઉખ્મ કહ્યા છે. ‘શ’ અને ‘સ’ બોલવા માટે ઓછો પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને અલ્પપ્રાણ કહ્યા છે, જ્યારે ‘ષ’ અને ‘હ’ બોલવા માટે થોડો વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે માટે તેને મહાપ્રાણ કહ્યા છે.

આ બધા જ અક્ષરો બોલીને આપણે તે તપાસી શકીએ છીએ ત્યારે આપણને ખબર પડે કે સંસ્કૃત વર્ણમાળા કેટલી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તૈયાર કરેલી છે.

ઇંગલેન્ડની પ્રાથમિક સ્કૂલમાં એક વાક્ય ત્યાંનાં બાળકોને ભણાવવામાં આવે છે.

The quick brown fox jumps over a lazy dog.

ચપળ કથ્થાઈ શિયાળ આળસુ કૂતરા ઉપર કૂદી પડે છે.

હવે આ વાક્યને આમ જુઓ તો કોઈ મેળ વગરનું વાક્ય લાગે અથવા તો પરાણે વાક્ય બેસાડ્યું હોય તેમ લાગે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં આ સિવાય એવું કોઈ વાક્ય જ નથી કે જેમાં અંગ્રેજીના બધા જ મૂળાક્ષર એક વાક્યમાં આવી જાય. અંગ્રેજીમાં ૨૬ મૂળાક્ષરો છે, જ્યારે આ વાક્યમાં ૩૨ મૂળાક્ષરો છે. આમ છતાં બીજી ખામી એ રહી જાય છે કે એક મૂળાક્ષર-આલ્ફાબેટનો એક જ વખત ઉપયોગ નથી થઈ શક્યો, પરંતુ એક કરતાં વધારે વખત અમુક આલ્ફાબેટનો ઉપયોગ થયો છે, જેમ કે ‘e’ બે વખત, ‘i’ બે વખત ‘o’ મૂળાક્ષર ચાર વખત વપરાયો છે ત્યારે આવું વાક્ય બની શક્યું છે. આ ઉપરાંત દરેક આલ્ફાબેટનો ઉપયોગ તેના ક્રમાનુસાર નહીં, પરંતુ આડાઅવળા લીધા છે. જ્યારે સંસ્કૃતમાં જોઈએ તો એક ખૂબ જ સુંદર શ્લોક છે. ફક્ત એક જ મૂળાક્ષર - આલ્ફાબેટના એક જ વખતના ઉપયોગથી આ શ્લોકની રચના છે.

कः खगौघाडचिच्छौजा झाञ्जोऽटौठीडुण्ढणः ।

तथोदधीन् पफर्बाभीर्मयोऽरिल्वाशिषां सहः ॥

આ કંઈ ખાલી લખવા ખાતર લખેલો શ્લોક નથી, તેનો અર્થ પણ એટલો જ સુંદર છે.

એ કોણ છે જે પક્ષીપ્રેમી છે, નિષ્કપટ, શુદ્ધ, દુશ્મનોનો વિનાશ કરવાવાળાનો નેતા છે, નિર્ભય છે, જે સમુદ્રને પણ ભરી શકે એવો રાજા મય છે.

આ શ્લોકમાં વર્ણમાળાના ૩૩ વ્યંજન આવી જાય છે તેમ જ વર્ણમાળાના ક્રમ અનુસાર જ ગોઠવ્યા છે. આ શ્લોક રાજા ભોજે લખેલા તેમના કાવ્યસંગ્રહ ‘સરસ્વતી કંઠાભરણ’માંથી લીધેલો છે. તેના પાંચ ભાગ છે અને પાંચમો ભાગ તો એટલો અદ્ભુત છે કે જાણે આકૃતિઓ અને સુડોકુંની જાદુઈ રમત હોય! રાજા ભોજ પોતે જ ખૂબ વિદ્વાન હતા. કાલિદાસ તેમના દરબારમાં કવિ હતા. આ ઉપરાંત તેમના અન્ય ગ્રંથો પણ એટલા જ સુંદર અને જાણીતા હતા, જેમ કે ‘શૃંગારમંજરી’, ‘તત્ત્વપ્રકાશ’ વગેરે.

સંસ્કૃત પાસે અજાયબ કહી શકાય એવા અદ્ભુત શ્લોકો છે, જેમ કે એક આલ્ફાબેટથી એટલે કે એક અક્ષરથી જ શ્લોક બને, બે અક્ષરથી જ શ્લોક બને કે ત્રણ કે ચાર જ અક્ષરથી શ્લોક બને. આટલી સાહિત્યિક ક્ષમતા કે કલા આ મહાન સાહિત્યકારો પાસે હતી, જે આપણે આગળનાં પ્રકરણોમાં જોઈશું.

संस्कृत भाषाना शब्दो लैटिन-ग्रीक डे अरबी तथा अंग्रेजिमां कई रीते साम्यता धरावे छे तेना उदाहरणरूपे :

Root Sanskrit Word	Median Word in Latin(L) / Greek(G) / Arabic(A)	Derived English Word
Gau (meaning Cow) गौ – गाय	Bous (G)	Cow
Matr (meaning Mother)-मातर – मातृ	Mater (L)	Mother
Aksha (meaning Axis) – अक्ष – धरी	Axon (G)	Axis
Navagatha (meaning Navigation) नवगाथा – नौकाशास्त्र	Navigationem (L)	Navigation
Sarpa (meaning Snake)-सर्प -	Serpentem (L)	Serpent
Naas (means Nose) नास	Nasus (L)	Nose
Anamika (means Anonymous) अनामिका	Anonymos (G)	Anonymous
Naama (means Name) नाम	Nomen (L)	Name
Manu (means First Human) – मनु	Humano (L)	Man/Men/Human
Ashtha (meaning Eight)- अष्ट	Octo (L)	Eight
Barbara (meaning Foreign)- बर्बर – असभ्य – असंस्कारी	Barbaria (L)	Barbarian
Dhama (meaning House)- धाम – घर	Domus (L)	Domicile
Danta (meaning Teeth) दंत -	Dentis (L)	Dental
Dwar (meaning Door) द्वार	Doru	Door
Dasha (meaning Ten) दश	Deca (G)	Deca
Madhyam (meaning Medium) माध्यम	Medium (L)	Medium
Kaal (meaning Time) काल	Kalendae (L)	Calendar
Kri (meaning To Do) क्री	Creatus (L)	Create
Mishra (meaning Mix) मिश्र	Mixtus (L)	Mix
Ma (meaning Me/My) मा	Me (L)	Me
Pitar (meaning Father) पितर	Pater (L)	Father
Bhrata (meaning Brother) भ्राता	Phrater (G)	Brother
Loka (meaning Place) लोका - घटनास्थल	Locus (L)	Locale
Maha (meaning Great) महा	Magnus (L)	Mega
Mala (meaning Dirt/Bad) मल-दूषित	Malus (L)	Mal as in Malicious, Malnutrition, Malformed etc

Makshikaa (meaning Bee) मक्षिका – मच्छर माखी	Musca (L) (Meaning Fly)	Mosquito
Mrut (meaning Dead) – मृत	Mortis (L)	Murder
Na (meaning No) – ना	Ne	No
Nakta (meaning Night) – नक्त – निशाचर, रात्री संबंधी	Nocturnalis (L)	Nocturnal
Paad (meaning Foot)- पाद -	Pedis (L)	Ped as in Pedestrial, Pedal etc
Pancha (meaning Five) – पंच	Pente (G)	Penta, Five
Parah (meaning Remote) परः	Pera (G)	Far
Patha (meaning Path) पथ	Pathes (G)	Path
Raja / Raya (meaning King) राजा	Regalis (L)	Royal
Sama (meaning Similar) – सम	Similis (L)	Similar
Sapta (meaning Seven) – सप्त	Septum (L)	Seven
Sharkara (meaning Sugar) शर्करा	Succarum	Sugar / Sucrose
Shoorpa (meaning Sharp) श्रूप – तीक्ष्ण	Sharp (German)	Sharp
Smit (meaning Smile) स्मित	Smilen (L)	Smile
Sthah (meaning Situated) स्थः	Stare (L) meaning To Stand)	Stay
Svaad (meaning Tasty) स्वाद	Suavis (L)	Sweet
Tha (meaning That) थ	Talis (L)	That
Tva (meaning Thee) त्व	Dih	Thee
Vachas (meaning Speech) वाचस	Vocem (L)	Voice
Vahaami (meaning Carry) वहामि	Vehere (meaning to Carry) (L)	Vehicle
Vama / Vaman / Vamati (meaning Vomit) वमन	Vomere (L)	Vomit
Vastr (meaning Cloth)- वस्त्र	Vestire (L)	Vest
Yauvana (meaning Youth) – युवान	Juvenilis (L)	Juvenile
Narangi (meaning Orange)- नारंगी	Naranj	Orange
Pippali (meaning Pepper) – पिप्पली	Piperi (G)	Pepper
Chandana (meaning Sandalwood)- चंदन	Santalom (G)	Sandalwood
Chandra (meaning Moon)- चन्द्र	Candela (L) (meaning light / torch)	Candle
Chatur (meaning Four) – चतुर	Quartus (L)	Quarter
Shunya (meaning Zero)- शून्य	Cipher (A)	Zero

Nava (meaning New) – नव	Novus (L)	Nova – New
Kafa (meaning Mucus)- कफ	Coughen	Cough
Mithya (meaning Lie) मिथ्या	Mythos (G)	Myth
Thri (meaning Three) त्रि	Treis (G)	Three
Mush (meaning Mouse) मुश	Mus (L)	Mouse
Srgalah (meaning Jackal)- शृगाल	Shagal (Persian)	Jackal
Man (Ma as in Malaysia) (meaning Mind) मन	Mens (L)	Mind
Jaanu (meaning knee) जानू	Genu (L)	Knee
Sunu (meaning Son or Offspring) सुनु – संतान – पुत्र	Sunu (German)	Son
Ghas (meaning eat) – घास	Grasa (German)	Grass
Samiti (meaning Committee)- समिति	committere (L)	Committee
Sama (meaning Same)- सम	Samaz (Proto Germanic)	Same
Lubh (meaning Desire)	Lubo (Latin and Proto Germanic)	Love
Agni (meaning Fire)	Ignis (L)	Ignite
Hrt (meaning Heart)	Herto (Proto Germanic)	Heart
Yaana (meaning journey, wagon)	Wagen (German)	Van, Wagon
Nara (meaning Nerve)	Nervus (L)	Nerve, Nervous
They (th pronounced as in thunder, meaning they)	Dei (Germanic)	They
Prati	per (L)	per
Prati Shat (meaning for every hundred, i.e percent)	per centum (L)	percent

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કટાક્ષ

સંસ્કૃત પાસે શું નથી? અદ્ભુત શબ્દભંડોળ, વાક્યોને મરોડવાની - ટૂવિસ્ટ કરવાની અદ્ભુત કલા, એ જ રીતે પેલિન્ડ્રોમ એટલે કે લીમડી ગામે ગાડી મલી કે નવજીવન, શબ્દ કે જેમાં વાક્ય સીધું કે ઊલટુ વાંચતાં એક જ અર્થ રહે. આવી અદ્ભુત અને અદ્ભુતક વિશેષતાઓ સંસ્કૃત પાસે રહેલી છે, જે આપણે અગાઉનાં પ્રકરણોમાં જોયું.

સંસ્કૃતમાં કટાક્ષ પણ અદ્ભુત રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ જે ઉપમાઓ અને ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે તે પણ એટલાં જ સુંદર હોય છે કે સામેની વ્યક્તિને તે ઉદાહરણ કે ઉપમા પરથી શું કહેવા માગે છે તે તરત જ સમજાઈ જાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેમ જ તેની સામાજિક આર્થિક વ્યવસ્થાના ભાગરૂપે બ્રાહ્મણોને અર્થોપાર્જન કરવાની અનુમતિ આપવામાં નથી આવી. બ્રાહ્મણ જો અર્થોપાર્જન કરવા લાગે તો સમાજમાં વિદ્યા, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ કોણ લઈ જાય? આથી બ્રાહ્મણને અર્થોપાર્જનની ના પાડવામાં આવેલી. જે બ્રાહ્મણ, સમાજનાં દરેક સંતાનોની વિદ્યાની જવાબદારી ઉપાડે, સમાજને સુસંકૃત રાખે, સમાજમાં સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન કરે છે તેમના જીવનનિર્વાહની જવાબદારી પછી સમાજની બને છે. ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા સમાજમાં ઇમ્બેલેન્સ થતાં સમાજના અન્ય વર્ગની સામે બ્રાહ્મણ એટલો શ્રીમંત નહોતો. અમુક સમયે તો બ્રાહ્મણ ખૂબ જ દરિદ્રતા અનુભવતો, વિદ્વતાની ટોચ હોવા છતાં તે દરિદ્રતા અનુભવતો. આથી આ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો શ્રીમંત લોકો માટે કટાક્ષપૂર્ણ લખતા. તેમ જ એ શ્રીમંત લોકો પાસે વિત્ત કે ધન વિપુલ માત્રામાં હોય, પણ બુદ્ધિધન અલ્પ માત્રામાં હોય એવા કિસ્સામાં પણ બ્રાહ્મણો ક્યારેક કટાક્ષપૂર્ણ વાતો લખીને પોતાની વ્યથા રજૂ કરતા. રમૂજમાં એમ પણ કહેવાતું લક્ષ્મી અને સરસ્વતી સાથે ન રહી શકે. આથી ઘણા બધા એવા શ્લોકો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળી આવે કે જેમાં સરસ્વતીના ઉપાસક બ્રાહ્મણો લક્ષ્મીજીથી અન્યાય પામતા રહેલા છે તેવી વ્યથા અને કટાક્ષ તેમની કલમમાંથી ઊતરતો હોય તેવું લાગે.

આવી જ એક રમૂજભરી કથા પણ તેના માટે પ્રચલિત છે. એક વખત ભગવાન વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજી ફરતાં ફરતાં પૃથ્વીલોકમાં આવે છે અને તે સમયે એક ભૂદેવ એટલે કે બ્રાહ્મણ જતો હોય છે. બ્રાહ્મણને ભૂદેવ એટલા માટે કહ્યો છે કે ભૂદેવ એટલે પૃથ્વી પરનો દેવ. આજે ભારતનાં સાડા છ લાખ ગામમાંથી કોઈ પણ ગામમાં જાવ તો તમને એ ગામમાં એક બ્રાહ્મણનું ઘર અને એક ભગવદ્ગીતા ચોક્કસ મળશે જ, તેનું કારણ? આ બ્રાહ્મણ ગીતાનો વિચાર લઈ ભારતના ગામડે ગામડે પહોંચ્યો છે માટે બ્રાહ્મણને ભૂદેવ કહેવામાં આવ્યો છે. આ બ્રાહ્મણને જોઈ વિષ્ણુ ભગવાન બ્રાહ્મણને પગે લાગે છે એટલે લક્ષ્મીજી વિષ્ણુ ભગવાનને પૂછે છે કે તમે શું કામ આમને પગે લાગ્યા? ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાન કહે છે એ ભૂદેવ છે, પૃથ્વી પરનો દેવ છે એટલે તેને નમસ્કાર કર્યા. આ સાંભળી લક્ષ્મીજી કહે છે તો તો આ ભૂદેવ તમારા મોટા ભાઈ

થયા બરાબરને? એટલે મારે તેમની લાજ કાઢવી પડે આમ કહી લક્ષ્મીજીએ આ બ્રાહ્મણની લાજ કાઢી અને તેમના તરફથી મોં ફેરવી લીધું તો આજ સુધી આ બ્રાહ્મણની સામે નથી જોયું. હવે તો સરકારી ચોપડે પણ બ્રાહ્મણ તરફ નથી જોવામાં આવતું. સત્યનારાયણની કથા હોય કે મહાભારત હોયસ ત્યારથી શરૂ કરી આજ સુધી બ્રાહ્મણ પર લક્ષ્મીજીની કૃપા નથી રહી. સરસ્વતીમાતાની કૃપા ચોક્કસ રહી છે પરિણામે વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કટાક્ષરૂપે રમૂજમાં પોતાની વ્યથા રજૂ કરેલી છે.

शूरं त्यजामि वैधव्यादुदारं लज्जया पुनः ।
सापत्न्यात्पण्डितमपि तस्मात्कृपणमाश्रये ॥

લક્ષ્મી ક્યારે પણ શૂર માણસને ત્યાં જતી નથી, વિદ્વાન માણસ પાસે પણ જતી નથી, ઉદાર માણસ પાસે પણ જતી નથી, પરંતુ લોભી એટલે કે કૃપણ માણસનો આશ્રય લે છે એટલે લક્ષ્મીજી જેની પાસે છે એ વ્યક્તિ કૃપણ-લોભી હોય છે.

લક્ષ્મી કહે છે કે, “હું શું કરું? હું શૂર માણસ પાસે જતી નથી એનું કારણ, વૈધવ્ય આવે - એ ક્યારે મરે તે કહી ન શકાય. જે રાતદિવસ હાથમાં તલવાર લઈને લડતો હોય તે ગમે ત્યારે મૃત્યુ પામે એટલે તેની પાસે હું જાઉં તો વિધવા થાઉં. આમ વૈધવ્યના ડરથી હું શૂર જોડે પરણતી નથી.તેવી જ રીતે હું ઉદાર માણસ પાસે પણ જતી નથી, કેમ કે તે મને બહાર કાઢ્યા કરે છે તેથી મને શરમ આવે છે. એ જ રીતે પંડિત પાસે પણ જતી નથી એનું કારણ સાપન્યાત - પંડિતની એક પત્ની વિદ્યા અને હું જાઉં તો સાપન્યાત (સૌતનપણાના) ભાવનો ડર રહે. તેથી હું કૃપણ-લોભી માણસનો આશ્રય લઉં છું. આવા લોભી માણસો જ મારી રક્ષા કરે છે, જેમ કે...

એક લોભી માણસ પોતાનું શર્ટ ખૂબ જ સંભાળીને પહેરતો. બીજા ભાઈએ પૂછ્યું, ‘તમે તમારું ખમીસ આટલું બધું સંભાળીને કેમ પહેરો છો?’

ત્યારે એણે કહ્યું, ‘અરે તને શું વાત કરું, તને ખબર છે?’

अयं पटो मे पितुरङ्गभूषणं पितामहाद्यैरुपमुक्तयौवनः ।
अलंकरिष्यत्यथ पुत्रपौत्रकान्मयाधुना पुष्पवदेव धार्यते ॥

‘હું જે કપડું પહેરું છું તે મારા બાપા પહેરતા હતા.’ બીજા ભાઈએ પૂછ્યું : ‘એમ! તું બાપાનું શર્ટ પહેરે છે?’ પહેલા ભાઈએ કહ્યું : ‘પિતામહાદ્યૈરુપમુક્તયૌવનઃ અરે આ કપડાની ખરી યુવાની તો મારા દાદા-પરદાદાએ જ ભોગવી છે - એટલે કે આ શર્ટ તો મારા દાદા-પરદાદાએ પણ પહેરેલું હતું.’

બીજા ભાઈએ પૂછ્યું : ‘એમ! ત્યારે હવે...?’

પહેલા ભાઈએ કહ્યું : ‘હવે તો મારા પુત્રો અને પૌત્રો આ ખમીસ પહેરી શકે એટલા માટે હું તેને ફૂલની માફક સાચવું છું. અલંકારિષ્યત્યથ પુત્રપૌત્રકાન્મયાધૂના પુષ્પવદેવ ધાર્યતે।’

એટલે આવા લોભિયા લોકો હોય ત્યાં જ લક્ષ્મીજી સલામત રહે છે.

આવો જ કટાક્ષ બીજો એ પણ છે કે લક્ષ્મીજી બોધા કે બળદિયા જેવા લોકો હોય તેમને ત્યાં જ જાય છે. બુદ્ધિશાળી પાસે એ જતાં નથી.

गोभिः क्रीडितवान्कृष्ण इति गोसमबुद्धिभिः ।
क्रीडत्यद्यापि सा लक्ष्मीरहो देवी पतिव्रता ॥

કૃષ્ણ બળદિયાઓની જોડે રમ્યા હતા તેથી બળદિયા જેટલી જ જેનામાં અક્કલ હોય તેને ત્યાં જ લક્ષ્મી જાય છે. લક્ષ્મી કેટલી પતિવ્રતા છે!

આ જ રીતે લક્ષ્મીજી બ્રાહ્મણો પાસે શું કામ નથી જતાં તેનું પણ અદ્ભુત લૌજિક - તર્ક સમજાવે છે - તેની પાછળનો તર્ક રજૂ કરે છે :

पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहतो वल्लभोऽन्येन रोपाद्आ
बाल्याद्विप्रवर्यैः स्ववदनविवरे धारिता वैरिणी मे ।
गेहं मे छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तं
तस्मात्खिन्ना सदाहं द्विजकुलसदनं नाथ नित्यं त्यजामि ॥

વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીજીને પૂછે છે કે તમે બ્રાહ્મણના ઘરે કેમ નથી જતાં ત્યારે લક્ષ્મીજી રોષપૂર્વક વિષ્ણુ ભગવાનને કહે છે તમે મને કહેશો તો પણ હું બ્રાહ્મણના ઘરે નહીં જાઉં. વિષ્ણુ ભગવાન પૂછે છે, પણ થયું શું? લક્ષ્મીજી કહે છે કે...

લક્ષ્મી, આ બ્રાહ્મણોએ તો મારો સત્યાનાશ કરી નાખ્યો છે એટલે તેમના ઘર કેમ જવાય? બ્રાહ્મણોને મારા કુટુંબને માટે કંઈ પ્રેમ છે? પીતોઽગસ્ત્યેન તાત - એક અગસ્ત્ય નામના બ્રાહ્મણે આખા દરિયાને (મારા પિતાને) પી નાખ્યો - જેણે મારા બાપને જ ખાઈ નાખ્યો તેને ઘર હું જાઉં? ચરણતલહતો વલ્લભોઽન્યેન રોષાત - બીજો બ્રાહ્મણ ઊઠ્યો અને તેણે મારા ધણીને ગુસ્સો ચડે છે કે નહીં તે જોવા માટે મારા ધણીની છાતીમાં લાત મારી (તેથી જ ભગવાન શ્રી વત્સલાંછન કહેવાય છે). જેણે મારા ધણીની છાતીમાં લાત મારી તેના ઘર હું કેમ જાઉં? આબાલ્યાત્ વિપર્વર્યૈ સ્વવદનવિવરે ધારિતા વૈરિણી મેં - આ બ્રાહ્મણોએ નાનપણથી મારી વૈરિણી (સરસ્વતી)ની પૂજા કરી છે. તેમણે મારી કોઈ દિવસ ઇચ્છા પણ કરી છે? ગેહં મેં છેદયન્તિ - તેઓ મારું ઘર (કમળ) રોજ તોડે છે, ઠીક છે તોડે તો તોડે, પણ તે કમળ મારા ધણીને આપતા હશે તો મારી ના નથી, પણ તેઓ પૂજા કરે છે ચંદ્રમૌલીશ્વર શિવજીની અને તેને કમળ ધરે છે. તસ્માત્ખિન્ના સદાહં. તેથી હું સદા ખિન્ન રહું છું અને બ્રાહ્મણોના ઘર જવા તૈયાર નથી.

આ જ રીતે માણસ પાસે લક્ષ્મી આવવાથી એ ભાન ભૂલી જાય છે. તેને બીજા કોઈની વ્યથા ખબર જ નથી પડતી તેને પોતાના સુખ અને સગવડમાં જ રસ હોય છે. ફરી એક કવિ વિનોદમાં કે કટાક્ષમાં લખે છે કે :

लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति प्रायेण परवेदनाम् ।
शेषे धराभरकृान्ते शेते नारायणः सुखम् ॥

‘લક્ષ્મીવાન માણસો બીજાની વેદના સમજી શકતા નથી.’ તેના માટે દષ્ટાન્ત આપે છે કે, શેષનાગે આખી પૃથ્વી ધારણ કરી છે. તેનો ભાર કેટલો બધો છે? તેના લીધે શેષનાગને કેટલી તકલીફ પડતી હશે, પરંતુ તેના ઉપર જ નારાયણ ભગવાન વિષ્ણુ સૂઈ ગયા છે.

બ્રાહ્મણ ક્યારે પણ કોઈની સામે ઝૂકી જવામાં માનતો નથી, તે ગરીબ હોય છે, પણ

તેજસ્વિતાથી જીવતો હોય છે. કોઈ વ્યક્તિ શ્રીમંતની સામે જ્યારે માથું નમાવે એટલે બ્રાહ્મણને હંમેશાં ચીડ ચડતી અને પોતાની વ્યથા આ રીતે રજૂ કરતો.

આદરેણ યથા સ્તૌતિ ધનવન્તં ધનેચ્છયા ।
તથા ચેદ્વિશ્વકર્તારં કો ન મુચ્યેત બંધનાત્ ॥

ધનની ઇચ્છાથી ધનવાનોની ખુશામતિયાઓ જેટલી સ્તુતિ કરે છે તેટલી સ્તુતિ જો સૃષ્ટિના સર્જનહારની કરે તો ચોક્કસ મુક્ત થઈ જાય.

આ બ્રાહ્મણ આગળ વ્યથા કરતાં કહે છે. આ વિશ્વમાં શૂરવીર અને બહાદુર લોકો બધું કરી શકે છે, પણ નથી કરી શકતા તો ફક્ત આ દારિદ્ર્યને બાળી નાખવાનું. જે એમનાથી નથી થઈ શકતું. આમ કહીને જેઓ શૂરવીર છે એમની શૂરવીરતાને પડકારે છે.

દગ્ધં સ્વાણ્ડવમર્જુનેન બલિના દિવ્યૈદ્રુમૈઃ સેવિતં
દગ્ધા વાયુસુતેન રાવણપુરી લલ્કા પુનઃ સ્વર્ણભૂઃ ।
દગ્ધઃ પન્નશરઃ પિનાકપતિના તેનાપ્યયુક્તં કૃતં
દારિદ્ર્યં જનતાપ-કારકમિદં કેનાપિ દગ્ધં ન હિ ॥

ખરેખર કોઈ જ કંગાલિયત બાળી શક્યાં નહીં. કંગાલિયત કેવી રીતે ટળે? તે ટળતી નથી, સારાં સારાં વૃક્ષોથી ભરેલું ખાંડવવન અજુને બાળી નાખ્યું, સુવાર્ણની લંકા હનુમાને બાળી નાખી. તે ન બાળત તો શું ખોટું હતું? એટલું સોનું રહી જાત. ભગવાન શિવજીએ કામદેવને બાળી નાખ્યો. વાસ્તવમાં કામદેવની બધાને આવશ્યકતા છે. એવા કામદેવને બાળવાની કંઈ જરૂર હતી? આ બધા લોકો નકામા ધંધા કરતા બેઠા - એમાંનો એક પણ બહાદુર એવો ન નીકળ્યો કે જેણે દારિદ્ર્યને બાળ્યું હોય. બાળવું જ હતું તો દારિદ્ર્યને બાળવું હતું, પણ તે કોઈએ બાળ્યું નહીં.

તાનીન્દ્રિયાણ્યવિકલાનિ તદેવ નામ સા બુદ્ધિરપ્રતિહતા વચનં તદેવ ।
અર્થોષ્મણા વિરહિતઃ પુરુષઃ સ એવ અન્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ॥

નામ, વાણી, નિર્મળ બુદ્ધિ અને સ્વસ્થ ઇન્દ્રિયો સર્વ એનાં એ જ હોવા છતાં ધનની ઉષ્મા ગુમાવી નિર્ધન બનનાર પુરુષ ઘણામાત્રમાં કંઈક જુદા જ પ્રકારનો બની જાય છે તે બહુ વિચિત્ર છે.

અદૃશ્ય યાચક - ઇનવિઝિબલ

મો દારિદ્ર્ય! નમસ્તુભ્યં સિદ્ધોઽહં ત્વત્પ્રસાદતઃ ।
પશ્યામ્યહં જગત્સર્વં ન માં પશ્યતિ કશ્ચન ॥

હે દારિદ્ર્ય તારી પ્રસન્નતા - મહેરબાનીથી હું સિદ્ધ થઈ ગયો છું, તને નમસ્કાર કરૂં છું.
હું જગતમાં બધાંને જોઉં છું પણ મને કોઈ જોતું નથી.

વરં વનં વ્યાઘ્રગજાદિસેવિતં દ્રમાલયઃ પત્રફલામ્બુ ભોજનમ્ ।
તૃપ્તાનિ શય્યા વસનં ચ વલ્કલં ન બંધુ મધ્યે ધનહીનજીવનમ્ ॥

વાઘ, હાથી, મોટાં વૃક્ષો ઇત્યાદિથી ભરેલું વન હોય તો ચાલે, ફળપાન ખાવા અને પાણી પીવા મળે તો ચાલે, ઘાસ ઉપર સૂવા મળે અને વલ્કલ પહેરવા મળે તો ચાલે, પણ સગાંસંબંધી-બંધુજન વચ્ચે ધનહીન જીવન ન જોઈએ. ધન વગર પત્ની પણ અવગણના કરે, ‘અરે, ખબર છે, ખબર છે કેટલા પાણીમાં છો એ! – હવે બેસો છાનામાના; તમને હજી બે પૈસા કમાતાં આવડતું નથી. આવું કહે.

આ તો બધી લક્ષ્મી-સંપત્તિ અંગેના કટાક્ષની વાત થઈ, પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિએ તો હંમેશાં લક્ષ્મીનું પૂજન કર્યું છે. બ્રાહ્મણોએ હંમેશાં લક્ષ્મીજીને આદર જ આપ્યો છે. આથી જ તો ‘શ્રી સૂક્તમ’ જેવા વેદોક્ત મંત્રોનું અદ્ભુત સર્જન થયેલું છે, જેમાં લક્ષ્મીજીનું અત્યંત આદરપૂર્વક પૂજન થયેલું છે. લક્ષ્મી એટલે ફક્ત પૈસો નહીં, પરંતુ આરોગ્ય લક્ષ્મી, ધાન્ય લક્ષ્મી, બુદ્ધિ લક્ષ્મી, પશુને પણ ધન કહ્યું છે. પર્વતો, નદી, સમુદ્ર એ પણ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ જ છે. એટલે જ આ વિષયમાં કટાક્ષમાં નહીં, પરંતુ લક્ષ્મી સંપત્તિ કોને ત્યાં વાસ કરે તે નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું છે,

ઉત્સાહ સંપન્નમદીર્ઘસૂત્રં ક્રિયાવિધિજ્ઞં વ્યસનેષ્વસક્તમ્ ।

શૂરં કૃતજ્ઞં દૃઢસૌહૃદં ચ લક્ષ્મીઃ સ્વયં યાતિ નિવાસહેતોઃ ॥

લક્ષ્મી - ધન કોને ત્યાં જાય? સુભાષિતકાર કહે છે કે જે ઉત્સાહ સંપન્ન હોય, દીર્ઘસૂત્રી હોય, ક્રિયા-વિધિ જાણતો હોય, વ્યસનમાં જેને અનાસક્તિ હોય, જે શૂર, કૃતજ્ઞ અને સાચો સુદ હોય તેને ઘેર લક્ષ્મી પોતાની મેળે આવીને રહે. તેથી આ ગુણો આવે તો તમારી પાસે ધન દોડતું આવશે. ઋષિ કેવળ વૃત્તિ નથી માગતા, પણ હાથી, અશ્વ, ગાયો, તંદુરસ્તી, પુત્રો, બુદ્ધિ, શૌર્ય, ઉત્સાહ, દક્ષતા ઇત્યાદિ બધું ધન માગે છે.

આ પ્રકરણનો હેતુ સાહિત્યિક કટાક્ષને ધ્યાનમાં લઈને રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન છે, આથી અહીં કોઈ લક્ષ્મીજી અંગે ટીકા કે અવહેલના કરવાનો કોઈ જ આશય નથી, પરંતુ આ સમગ્ર પ્રકરણને સાહિત્ય અને કટાક્ષના હેતુથી જ મૂલવવાનો પ્રયત્ન છે.